

De dynamische receptie van het Concilie van Trente binnen de Kerk van Utrecht

Aantekeningen over de receptie van het Concilie van Trente binnen de *Roomskatholieke Kerk van de Oudbisschoppelijke Cleresie* en de Oud-Katholieke Kerk van Nederland

Prof. dr. Peter-Ben Smit

Inleiding

“Tridentijns” is een binnen oud-katholieke kring (en niet alleen daar) even snel als onnauwkeurig gebruikt pejoratief dat meestal betrekking heeft op bestuursstijlen of –vormen dan wel vormen van liturgische spiritualiteit die niet gegouteerd worden door de persoon die het woord bezigt. Dit is een interessant gegeven omdat het, juist vanwege de pejoratieve en emotionele lading, iets uitdrukt van de complexiteit en geladenheid van het Concilie van Trente (en alles wat hier, terecht of – meestal – ten onrechte mee geassocieerd wordt) in zijn receptie binnen de, in dit geval, oud-katholieke, kerk. Deze receptie is om een veelheid aan redenen complex, één onder vele redenen is tenminste de aanvankelijk zeer positieve receptie van het Concilie van Trente door de katholieke kerk in de Nederlanden en de uiteindelijk zeer sterke relativering van het belang en de geldigheid van het concilie. Deze bijdrage gaat in op deze complexe receptiegeschiedenis van het Concilie van Trente binnen wat nu de Oud-Katholieke Kerk van Nederland is. Om dit doel te bereiken worden eerst de twee provinciale concilies van Utrecht (1565, 1763) beknopt behandeld en daarna de oprichtingsvergadering van wat de Internationale Bisschoppenconferentie van de Unie van Utrecht (van Oud-Katholieke Kerken) zou worden.¹ Ook wordt

¹ Voor de geschiedenis van dit gremium als geheel, zie: Peter-Ben Smit, *Old Catholic and Philippine Independent Ecclesiologies in History. The Catholic Church in Every Place* Brill's Series in Church History 52 (Leiden: Brill, 2011).

op grond van deze explorerende bijdrage duidelijk dat er op het terrein van de receptie van het Concilie van Trente in de katholieke kerk van Nederland nog veel onderzoek mogelijk is.

De aanvankelijke receptie van het Concilie van Trente in de Noordelijke Nederlanden

De gespannen verhouding die de (latere) *Cleresie* en Oud-Katholieke Kerk van Nederland heeft tot het Concilie van Trente blijkt al uit de implementering van één van de *Anliegen* van het Concilie van Trente in de Lage Landen: de herindeling van de bisdommen en de oprichting van de kerkprovincie Utrecht. Deze herindeling had verschillende achtergronden, de betere pastorale zorg en het functioneren van bisdommen als werkelijke “pastorale eenheden” met residerende bisschoppen en een verhouding van kloosters (van zowel actieve als contemplatieve ordes) die binnen deze kaders paste. Het Concilie van Trente legde eveneens grote nadruk op het functioneren van bisdommen (en deed ook een aantal uitspraken over de verhouding tussen ordes en bisdommen).² De analogie van de inhoud van deze besluiten met de implementatie ervan in de Lage Landen door de bulle *In Universas* (12 mei 1559, Paulus IV) is onmiskenbaar. Hoewel geen direct besluit van het Concilie van Trente ligt het wel in de lijn van dit concilie; de bestuursstructuren op het niveau van het bisdom zouden bij de latere ontwikkelingen met betrekking tot de relatie Rome – Utrecht een bijzonder belangrijke rol spelen.³ Het is één deel van de receptie van het Concilie van Trente en diens intenties binnen de kerk in de Lage Landen en wel een deel dat tot op de dag van vandaag grote actualiteit bezit voor de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, daar ze deze indeling nog altijd hanteert.⁴ Het hanteren van deze indeling

² Zie met name de besluiten van de sessies 6 (besluit over de hervorming van de kerk); 7 (idem); 13 (idem); 14 (idem); 21-25 (idem; van sessie 25 is ook het besluit over de kloosterlingen relevant).

³ Zie hierover, e.g., Dick J. Schoon, *Van bisschoppelijke Cleresie tot Oud-Katholieke Kerk. Bijdrage tot de geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 19e eeuw* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2004), 19-30, Jan Hallebeek, *Canoniek recht in Ecclesiologische Context. Een inleiding tot het Kerkelijk Recht van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland* Publicatieserie Stichting Oud-Katholiek Seminarie 49 (Sliedrecht/Amersfoort: Oud-Katholiek Boekhuis/Merweboek, 2011), 57-105.

⁴ Zie Statuut van de Oud-Katholiek Kerk van Nederland (2007, gewijzigd: 2010 - <http://www.okkn.nl/fman/6135.pdf>), art. 89: 1. De Oud-Katholieke Kerk van Nederland bestaat uit de kerkprovincie Utrecht, die overeenkomstig de territoriale indeling van 1559, de volgende bisdommen kent: Utrecht, Haarlem, Deventer, Middelburg, Leeuwarden en Groningen. 2. Het

heeft overigens ook nog een (geheel) ander aspect dan het willen vasthouden aan het Concilie van Trente, waarvan het maar zeer ten dele een geïntendeerde uitdrukking van is. Dit andere aspect is een duidelijk statement met betrekking tot het zijn van de voortzetting van de door Willibrord gestichte kerk,⁵ niet alleen in de algemene zin van het woord, maar ook heel specifiek in de zin van de voor-reformatorische katholieke kerk in Nederland, inclusief haar bestuursstructuur. In dit kader past ook het lang verder bezetten van het kapittel van Deventer, ook wanneer dat vrijwel iedere bestuurlijke en pastorale functie verloren had.⁶

Terwijl deze bisdomsindeling weliswaar een vrucht van Trente en de daar dominerende stromingen was – alsook van andere, politieke factoren, zoals de wens van Filip II tot een sterkere (anti-)protestantse grip op zijn rijk –, behoorde het nog niet tot de receptie van het concilie als geheel, daar dat pas vanaf 1563, het jaar waarin het concilie werd afgesloten, mogelijk werd. Deze receptie verliep in eerste instantie in twee stappen: eerst werden de doctrinaire en daarna de disciplinaire besluiten van het concilie positief gerecipeerd. Het eerste gebeurde op het eerste provinciaal concilie van Utrecht (10-30 oktober 1565), het tweede, onder druk van de Spaanse gezaghebbers, in 1568.⁷ Het effect van dit proces was (op dat moment) gering en het belang van het particuliere recht van de Utrechtse kerk bleef groot, niet in de laatste plaats omdat belanghebbenden die geen voorstander van de nieuwe wet- en regelgeving van Trente waren, zich hierop beriepen.⁸ Wel werden, in

---

ambtsgebied van de bisschop van Haarlem is territoriaal vastgelegd overeenkomstig deze bisdomindeling.

3. Voor dit Statuut wordt tot het ambtsgebied van de aartsbisschop van Utrecht gerekend het overige grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden. 4. Het Episcopaat blijft, om bijzondere en dringende redenen, tot wijziging van de grenzen van de bisdommen bevoegd. – Zie ook Hallebeek, *Recht*, 181.

⁵ Zie over het belang van Willibrord: Wietse van der Velde, “Kooft dezen dag blijmoedig vieren aan Willibrordus toegewijt”. Sint Willibrord in de liturgie van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie tot aan de Unie van Utrecht,’ forthcoming in *Ons Geestelijk Erf*.

⁶ Zie hierover Wietse van der Velde, ‘Het Kapittel van Deventer 1559-1665. Opkomst, bemoeienis van Rovenius en neergang,’ in: Lidwien van Buuren/Peter-Ben Smit (red.), *Meester in kerk en recht* (FS Jan Hallebeek; Sliedrecht/Amersfoort: Merweboek/Oud-Katholiek Boekhuis, 2013), 153-169.

⁷ Zie, e.g., Hallebeek, *Recht*, 126-127.

⁸ Zie Jan Hallebeek, ‘The Old-Catholic Synods. Traditional or innovative elements within the constitution of the Church?’ *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 101 (2011), 65-100, 70. De publicatie

de loop van de daaropvolgende decennia de leer en discipline, het uitgangspunt voor de Katholieke Kerk in de Lage Landen. Paradoxaal genoeg schiep juist het zich doorzetten van de protestantse Reformatie in de Lage Landen hiervoor (een deel van) de voorwaarden: door het verdwijnen van een aantal belanghebbenden werd het invoeren van de regelgeving eenvoudiger. Tegelijkertijd betekende de kwetsbare positie van katholieke kerkelijke gezagsdragers, zoals de aartsbisschop van Utrecht (c.q. apostolisch vicaris) dat deze niet met al te veel geweld dingen kon doorzetten, daar hij afhankelijk was van de (vrijwillige) ondersteuning van gelovigen.⁹ Tegelijkertijd waren er door de post-reformatische situatie ook contextuele aanpassingen nodig. Zo voerde apostolisch vicaris Johannes Baptista van Neercassel in dat ook huwelijken voor de wereldlijke magistraat (geldig) gesloten konden worden, iets wat ondersteuning van Romeinse autoriteiten en in het pauselijk indult *Matrimonia quae* van Benedictus XIV van 4 november 1741 ook van de paus kreeg.¹⁰ In de liturgie en vroomheid van de katholieken in de Noordelijke Nederlanden werd – op den duur – ook de liturgie die in opdracht van het Concilie van Trente ontwikkeld werd ingevoerd, zij het in voortdurende dialoog met lokale tradities, de mogelijkheden van een kerk die een ondergronds bestaan moet leiden, en de invloed van liturgisch (neo-)gallicanisme.¹¹

Het Tweede provinciaal Concilie van Utrecht (1763)

Een verdere stap op de weg van de receptie van het Concilie van Trente binnen de katholieke kerk in de Lage Landen, die vanaf 1723 een bestaan zonder gemeenschap met Rome

---

van de besluiten van het eerste provinciaal concilie van Utrecht vond pas plaats in 1787, zie: J. le Plat (red.), *Monumentorum ad historiam concilii Tridentini amplissima collectio* VII-I (Leuven: Typographia academica, 1878), 101-124.

⁹ Zie hierover, e.g. Charles H. Parker, *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 16-24.

¹⁰ Zie: Hallebeek, *Recht*, 126, Parker, *Faith*, 63-68. Dit indult kreeg ook een bredere receptie, e.g. kardinaal Frings refereerde eraan op het Tweede Vaticaans Concilie, wat de oud-katholieke waarnemer, de Nederlander Peter J. Maan, natuurlijk opviel. Zie over dit laatste: Peter-Ben Smit, 'Oud-katholieke waarnemers op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965),' *Trajecta* 22 (2013), 29-56, 37.

¹¹ Zie, e.g., Koenraad Ouwens, 'Het feest van de mensenvissers: tussen Rome en Parijs ligt de weg naar Utrecht in: Jan Hallebeek/Bert Wirix (red.) *Met het oog op morgen: Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1996), 115-148.

leidde, vond plaats op het tweede provinciaal concilie van Utrecht dat in 1763 bijeengeroepen werd.¹² Tussen dit provinciale concilie en het vorige provinciale concilie van de katholieke kerk van de Utrechtse kerkprovincie liggen natuurlijk bijna twee eeuwen. Deze werden onder meer gekenmerkt door de strijd om het Jansenistische “spook” en het debat over de status van de Kerk van Utrecht na de reformatie. In een oudere bijdrage over het provinciaal concilie van 1763 schetst Van Kleef de situatie van de Utrechtse kerk rond het midden van de 18^e eeuw als verre van rooskleurig.¹³ Na de suspensie (1702) van Petrus Codde en diens weigering verder ambtshandelingen te verrichten, kromp haar ledenaantal gestadig. Ook de keuze wijding van Cornelius Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht (1723/1724), op zich een lichtpunt van formaat, kostte de Utrechtse kerk een hoge prijs: zij werd afhankelijk van de wijdende bisschop Dominique-Marie Varlet en de andere Franse theologen die in Holland verbleven, die een zeer uitgesproken lijn vertegenwoordigden.¹⁴ Dit kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in een lange strijd rond de vraag van de ‘woeker,’ c.q. de omgang met het vragen van rente. Veel van deze onenigheden kwamen tot een hoogte- en kookpunt door het optreden van de Franse theoloog en priester Pierre Leclerc, die publiekelijk ook ecclesiologisch en theologisch gevoelige thema’s als het pauselijk primaat *iure divino* en ruimte voor traditie bij de interpretatie van de Schrift op een radicale manier aanpakte. Dit bracht hem, naar de mening van velen, in enerzijds orthodox (c.q. “Grieks”) vaarwater en anderzijds in de nabijheid van protestantse theologie.¹⁵ In deze beide gevallen, die hier als voorbeeld dienen, en in andere gevallen week hij sterk af van

¹² Zie voor een eerste contextualisering en beschrijving, e.g., B.A. van Kleef, ‘Das Utrechter Provinzialkonzil vom Jahre 1763. I. Die Zeit vor das Konzil,’ *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 49 (1959), 197-228, en “Das Utrechter Provinzialkonzil vom Jahre 1763. II. Das Konzil,” *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 50 (1960), 65-92.

¹³ Van Kleef, ‘Provinzialkonzil II,’ 199.

¹⁴ Van Kleef, ‘Provinzialkonzil II,’ 200.

¹⁵ Zie Dale K. Van Kley, ‘Civic Humanism in Clerical Garb: Gallican Memories of the Early Church and the Project of Primitivist Reform 1719–1791,’ *Past & Present* 200 (2008), 77-120, 85: “The immediate motive for the convening of this council in 1763 was the embarrassment caused by one Pierre Le Clerc, a French Jansenist emigré priest living in Haarlem whose ever more Protestant-like utterances were beginning to compromise this church’s claim to be a Catholic one. Le Clerc’s provocations began with a flat denial of papal primacy by divine right and culminated in the elevation of scriptural authority above that of tradition, conflating the status of bishop and priest along the way. Wishing to vindicate its Catholicity in the face of papal excommunication, the church used the council to distance itself from these and like propositions.”

de leer van het Concilie van Trente. Het Utrechtse provinciaal concilie van 1763 reageerde hierop door, trouw blijvend aan de eerdere ecclesiologische principes die een rol speelden bij de keuze en wijding van Steenoven veertig jaar eerder, zijn katholieke, c.q. rooms-katholieke, houding te benadrukken.¹⁶ Dit gebeurde onder meer door een erkenning van het jurisdictieprimaat van de paus, van diens positie als zichtbaar hoofd van de kerk en als eerste plaatsvervanger van Christus op aarde, en door een erkenning van de geloofsbelijdenis van Paus Pius IV, waarin de kerk van Rome genoemd wordt als moeder van alle kerken en waarin eveneens een eed van gehoorzaamheid aan de paus was opgenomen.¹⁷ Ook beschouwde het concilie de oosterse Orthodoxie als schismatiek. Tegelijkertijd perkte het concilie de pauselijke claims ook in, door nadruk te leggen op de conciliaire traditie.¹⁸ Het concilie presenteerde zichzelf zo dus niet als een groep dissidenten die bij elkaar kwam, maar als het provinciale concilie van een door en door katholieke kerkprovincie, op wiens orthodoxie niets viel af te dingen. Het Utrechts provinciaal concilie droeg zo bij tot een positieve receptie van de resultaten van het Concilie van Trente binnen de Kerk van Utrecht. Hoewel de reacties op dit concilie van geestelijken in de Nederlanden en in het buitenland veelal positief waren,¹⁹ reageerde Clemens XIII met een veroordelend decreet van 30 april 1765; de veroordeling was gebaseerd op de onwettige keuze van de deelnemende bisschoppen en het niet (meer) bestaan van de Utrechtse kerkprovincie.

Het Concilie van Trente en de Kerk van Utrecht na 1853

De bisschoppen van de Utrechtse kerkprovincie [bedoeld is de Rooms-katholieke Kerk van de Oudbisschoppelijke Cleresie – opm. red] reageerden in 1853 geschokt en teleurgesteld op de invoering van een op Rome georiënteerde bisschoppelijke hiërarchie die

¹⁶ Voor Van Kley, 'Humanism,' 120: levert dit de volgende paradox op: "In the autumn of 1763 Enlightenment Europe witnessed one of the century's more paradoxical events: a Catholic provincial council meeting in the Protestant Dutch Republic proclaiming a conception of the Catholic Church most closely associated with France."

¹⁷ Zie Schoon, *Cleresie*, 30, Hallebeek, *Recht*, 127.

¹⁸ Zie Van Kley, 'Humanism,' 84-85.

¹⁹ Zie, e.g., Dale K. Van Kley, 'Catholic Conciliar Reform in an Age of Anti-Catholic Revolution,' in: Kathleen Perry Long (red.), *Religious Difference in France. Past and Present* (Kirkville: Truman State University, 2006), 91-140, 99-100.

aan de katholieke kerk ter plaatse voorbij ging.²⁰ Deze gebeurtenis had, samen met de promulgatie van het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria (1854) en de pauselijke onfeilbaarheid en het dito jurisdictieprimaat, een grote invloed op een proces van herbezinning op de relatie tussen de kerken van Utrecht en Rome binnen de Nederlandse katholieke kerk.²¹ De invoering van deze tweede bisschoppelijke hiërarchie door de paus betekende voor de Kerk van Utrecht dat

De scheuring binnen onze Kerken voltooid wordt in de naam van den Opvolger van Petrus, die naar de leer der Vaderen, ook dáárom aan het hoofd der Apostelschare geplaatst werd door Gods Zoon: "opdat door de aanstelling van een Hoofd, de gelegenheid tot scheuring zou worden weggenomen;" waarin, eindelijk, dit alles geschiedt in weêrwil van een wettig beroep op het hoogste gezag der K. Kerk, waaraan elk ander, ook dat der Pausen, volgens de leer der algemeene Conciliën, onderworpen is!²²

Deze vaststelling – en het feitelijk uitrangeren van de Kerk van Utrecht en haar bisschoppen door de invoering van de nieuwe hiërarchie – betekende een belangrijke stap op weg naar de re-receptie van het Concilie van Trente binnen wat nu bekend staat als de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Dit proces kreeg een verdere impuls in het jaar erna, toen met de bul *Ineffabilis Deus* het dogma van de onbevleete ontvangenis van de H. Maagd Maria afgekondigd werd. Schoon vat de situatie die nu ontstaat als volgt samen:

Voor zichzelf [c.q. de Kerk van Utrecht] bestond er geen enkele twijfel aan haar katholiciteit. Ze had vanaf het begin van het conflict met Rome vastgehouden aan de algemeen geldende kerkelijke discipline. Zo gebruikte ze kerkelijk goedgekeurde catechismussen, volgde ze de door Rome voorgeschreven liturgie en bediende ze de sacramenten op gelijke wijze als de pausgezinden. Haar eenheid met het centrum van de kerk in Rome bleek uit het gebed voor de paus in de canon van de mis. Ook meldde zij Rome de verkiezing van een bisschop en

²⁰ Zie hierover: Dick Schoon, 'Oude en nieuwe bisschoppen. De 'oud-katholieken' en 1853,' in: Jurjen Vis/Wim Janse (red.), *Staf en storm* (Hilversum: Verloren, 2002), 166-187.

²¹ Zie voor dit proces: Schoon, *Cleresie, passim*.

²² Schoon, 'Bisschoppen,' 180.

verzocht ze de paus bij die gelegenheid om confirmatie van de verkozene en dispensatie om zijn wijding door slechts één of twee bisschoppen te laten verrichten. Het gebruikelijke negatieve antwoord uit Rome beschouwde de Cleresie als onterecht en legde ze naast zich neer.

Na de afkondiging van het Maria-dogma werd de katholiciteit van de kerk als geheel en die van de Cleresie in het bijzonder minder vanzelfsprekend. Anders dan de achttiende-eeuwse geschilpunten rond het vermeende jansenisme of de continuïteit van het metropolitaan kapittel van Utrecht, die nog als disciplinaire zaken konden worden beschouwd, betrof het Maria-dogma een expliciete geloofszaak. Omdat het nieuwe dogma voor de Cleresie een ongeoorloofde vernieuwing van het oude katholieke geloof betekende, wees ze het af. Hierdoor werd haar afstand tot de pausgezinden in Nederland groter en nam het isolement waarin zij zich toch al bevond verder toe. Belangrijker nog was dat zij zich nu moest gaan afvragen, of ze de band met Rome en de pausgezinden nog wel kón onderhouden, nu dezen een nieuw leerpunt aanhingen.²³

Deze ontwikkeling kan hier niet in haar geheel geschetst worden, belangrijk is vooral het identificeren van de dynamiek die in het midden van de 19de eeuw begint binnen de Kerk van Utrecht. Deze dynamiek vindt namelijk aansluiting bij een ander proces, namelijk dat van de *altkatholische* protestbeweging tegen de besluiten van het Eerste Vaticaans Concilie in, met name, Duitsland en Zwitserland. De weg naar kerkelijke gemeenschap tussen deze kerk geworden protestbeweging en de Nederlandse katholieke kerk is op verschillende plaatsen al beschreven en behoeft hier geen herhaling.²⁴ Wel van belang is de discussie over het belang van precies het Concilie van Trente binnen de zich nu ontwikkelende "oud-katholieke" theologie. Deze zou haar meest karakteristieke vorm krijgen in de samenwerking en uitwisseling tussen de "oud-katholieke" kerken van Duitsland, Zwitserland en Nederland, die in 1889 – in 2014 125 jaar geleden – een samenwerkingsverband sloten in de vorm van een gemeenschap van kerken, de Unie van Utrecht. Dit verband kwam tot stand in Utrecht, na veel diplomatie en gesprekken gedurende één dag, waaraan de aartsbisschop van Utrecht, de bisschoppen van Haarlem en Deventer, de bisschoppen

²³ Schoon, *Cleresie*, 269-270.

²⁴ Zie voor een overzicht: Smit, *Ecclesiologies*, 75-98.

van de Oud-Katholieke Kerken van Duitsland en Zwitserland, en vier Nederlandse theologische adviseurs deelnamen.²⁵ Tijdens deze gesprekken – en in de daaruit voortvloeiende verklaring – speelde de plaats van het Concilie van Trente wederom een rol. De bijeenkomst startte controvers, met een rede van aartsbisschop Heykamp over de misstanden binnen de Duitse en Zwitserse kerken (onder meer over veranderingen in de kerkelijke discipline, het aangaan van oecumenische relaties met Anglicanen).²⁶ De achtergrond van deze opmerkingen is, zoals Heykamp zegt, dat de Kerk van Utrecht niet van zins is dat te veranderen wat de voorvaderen op hun plaats hebben gezet.²⁷ De reactie op deze stellingname van Heykamp door de twee buitenlandse bisschoppen, Joseph Hubert Reinkens (Duitsland) en Eduard Herzog (Zwitserland), is van belang. Eerst leggen ze uit hoe het probleem met Rome qua autoriteitsuitoefening en leerontwikkeling niet alleen begon met het conflict tussen Utrecht en Rome in de zeventiende eeuw, maar dat dit een al veel langer proces is.²⁸ Om de ware katholieke leer op het spoor te komen kan daarom niet zonder meer de westerse katholieke traditie als uitgangspunt genomen worden – bedoeld is hiermee met name Trente.²⁹ Daarom kan niet de westerse katholieke kerk richtsnoer zijn, maar moet dit de vroege kerk zijn. De Nederlandse deelnemers aan de bijeenkomst lijken hierdoor overtuigd geraakt te zijn want de discussie gaat vervolgens over een ontwerp voor een gemeenschappelijke verklaring die Herzog en Reinkens ter tafel brengen.³⁰ Deze wordt *en détail* besproken, wat hier niet herhaald hoeft te worden. Van belang is vooral

---

²⁵ De notulen van de bijeenkomst zijn gepubliceerd, zie: [Kurt Stalder], 'Protokoll der Bischofskonferenz zu Utrecht in der erzbischöflichen Wohnung den 24. September 1889,' *IKZ* 79 (1989), 84-103.

²⁶ [Stalder], 'Protokoll,' 86.

²⁷ [Stalder], 'Protokoll,' 85-86.

²⁸ One may observe, however, with e.g. E. W. Kemp, 'Bonn Agreement Golden Jubilee Celebrations,' *IKZ* 71 (1981), 223-230, 225, that the two problems concerned with Vatican I were also already at stake in the 17th and 18th century struggles of the Dutch Church: the question of papal jurisdiction and the question of the papal magisterium: could the magisterium define that not only certain propositions in Jansenius' Augustinus were wrong (quaestio iuris), but also that they could be found in the book (quaestio facti).

²⁹ [Stalder], 'Protokoll,' 86-88.

³⁰ [Stalder], 'Protokoll,' 88. Cf. *idem*, o.c., 100: the catholic church seems to consist of the Greek (= Orthodox) and Roman Catholic Churches as well as the Anglican Church, as these churches will be sent copies of the declaration.

wat er uiteindelijk in de verklaring (de zgn. "bisschopsverklaring" van 1889) terecht komt met betrekking tot Trente:

Wir nehmen das Konzil von +Trient nicht an in seinen Entscheidungen, welche die Disciplin betreffen, und wir nehmen seine dogmatischen Entscheidungen nur insoweit an, als sie mit der Lehre der alten Kirche übereinstimmen.³¹

Voor de Nederlandse katholieke kerk was dit een flinke herziening van haar 18de eeuwse standpunt,³² dat echter goed in de lijn past die sinds het midden van de 19de eeuw ingeslagen was.³³ Deze formele vaststelling echter, behoefde nog wel receptie door de kerk. Dit gebeurde langzaam. Bijvoorbeeld in relatie tot de oecumenische betrekkingen met Anglicanen (en Orthodoxen) die in 1889 steen des aanstoets waren voor de Nederlandse katholieken duurde het tot in de jaren '20 van de 20ste eeuw totdat zij overgingen tot een formele verklaring waarin de weg vrij gemaakt werd voor dialoog met Anglicanen (1925) en Orthodoxen (1922).³⁴ Dit gebeurde uiteindelijk in een tweetal verklaringen, waarvan met name de eerste interessant is omdat daarin expliciet wordt ingegaan op het tweede provinciaal concilie van Utrecht dat nu net ten opzichte van de Orthodoxie een zeer negatief standpunt ingenomen had. De verklaring die in het blad *De Oud-Katholiek* verschijnt is op 7 juni 1922 gedateerd en gaat uit van aartsbisschop Kenninck.³⁵ Hij gaat direct in op het provinciale concilie van 1763 en spreekt begrip uit voor de benarde situatie van de katholieke kerk in de achttiende eeuw en het toenmalig besef van het Romeinse oppergezag in de kerk en de functie van Rome als centrum van eenheid. Dit besef leidde destijds

³¹ Citaat uit de bisschopsverklaring van 1889, zie: <http://www.utrechter-union.org/pagina/33/anhang> en de publicatie in verschillende talen in: Urs von Arx/Maja Weyermann (red.), *Statut der Internationalen Altkatholischen Bischofskonferenz (IBK). Offizielle Ausgabe in fünf Sprachen* [Beiheft *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 91] (Bern: Stampfli, 2001).

³² Zie, e.g., Hallebeek, *Recht*, 127.

³³ Zie, e.g., Schoon, *Cleresie*, 715-716.

³⁴ Zie uitvoeriger: Smit, *Ecclesiologies*, 222-226. Voor de verklaring m.b.t. de Anglicanen, zie: Franciscus Kenninck, 'Der Erzbischof von Utrecht an den Erzbischof von Canterbury über die anglikanischen Weihen,' *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 15 (1925), 65.

³⁵ Deze verklaring past bij zijn positie tussen 'Cleresie' en 'Oud-Katholieke Kerk van Nederland,' zie: Theo Clemens, 'Franciscus Kenninck (1859-1937): aartsbisschop tussen Oud-Bisschoppelijke Cleresie en Oud-Katholieke Kerk,' *Trajecta* 10 (2000), 16-37.

tot de veroordeling van de Grieken als schismatiek, maar, nu na het Eerste Vaticaans Concilie de eigenlijke bedoelingen van Rome duidelijk zijn geworden, namelijk de vernietiging van het oud-kerkelijke episcopaat, is het mogelijk om afstand te nemen van Rome als centrum van eenheid en kan hij verklaren dat de Orthodoxie ook deel is van de katholieke kerk. Niet gemeenschap met een bepaalde zetel (c.q. Rome) kan nog gezien worden als het principe voor kerkelijke eenheid, maar alleen het vasthouden aan het geloof van de vroege kerk. Het concilie van 1763 en daarmee ook Trente als criterium wordt hiermee dus teruggenomen, in lijn met de eerdere ontwikkelingen aan het einde van de 19de eeuw. De latere verklaring over de Anglicaanse kerken (en hun wijdingen) van 1925 volgt dezelfde gedachtegang.³⁶

Hiermee is een belangrijk gedeelte van de receptie van het concilie binnen wat nu de Oud-Katholieke Kerk van Nederland heet behandeld. Een bijzonder actieve Trente-receptie is er in de 20ste eeuw niet geweest binnen de oud-katholieke theologie, hoewel de erfenis van dit concilie bijvoorbeeld in het kerkelijk recht wel verdisconteerd wordt,³⁷ de liturgische traditie die van het westerse katholicisme blijft, en er zelfs een zekere her-her-her-receptie plaats vindt in de dialoog met de Rooms-Katholieke Kerk zoals die sinds 2004 plaats vindt. In het document *Kerk en kerkelijke gemeenschap* (2009), bijvoorbeeld, komt de volgende bespreking van de Eucharistie voor, waarin een – van te voren niet zonder meer door iedereen aangenomen – overeenstemming tussen de leer van Trente en die van de vroege kerk, c.q. van de Oud-Katholieke Kerk wordt vastgesteld:

Het sacrament van de heilige eucharistie is het centrum van het hele kerkelijke leven. In dit sacrament is Christus werkelijk en wezenlijk tegenwoordig en deelt hij zich aan de gelovigen mee om zijn eens voor altijd gebrachte kruisoffer telkens opnieuw werkelijk tegenwoordig te stellen. Beide Kerken zien de eucharistie als dankzegging aan en lofprijzing van de Vader, als gedachtenis van het offer van Christus en als aanwezigheid van Christus in de kracht van de Heilige Geest. Alleen een bisschop of een priester kunnen voorgaan in de eucharistie. Zorgvuldig onderzoek van de uitspraken van het Concilie van Trente en van de Utrechtse

³⁶ Zie Smit, *Ecclesiologies*, 183-199.

³⁷ Zie het handboek van Hallebeek, *Recht*.

Bisschopsverklaring van 24 september 1889 leidde tot de vaststelling dat beide documenten qua leer en liturgie wezenlijk overeenstemmen. Bovendien betekent het voorbehoud ten opzichte van de uitdrukking 'transsubstantiatie' dat van Oud-katholieke kant soms werd gemaakt, geen afwijzing van wat het Concilie van Trente daarmee in overeenkomst met de hele oude Kerk bedoelt, namelijk de 'conversio' of 'metabolè'.³⁸

Conclusies

De relatie tussen het Concilie van Trente binnen de Nederlandse katholieke kerk zoals die voort bestaat binnen de Oud-Katholieke Kerk van Nederland laat een gevarieerd beeld zien. Een eerste fase van receptie bestaat uit de moeizame aanname van het concilie in twee stappen in de tweede helft van de 16de eeuw; met name de disciplinaire besluiten worden maar met tegenzin aangenomen. In een latere fase geldt het Concilie van Trente echter, zowel naar inhoud als naar discipline wel als norm, hoewel er een debat is over de toepasbaarheid van dit alles binnen de unieke (post-reformatorische) context van de Nederlanden; deze situatie maakt echter invoeren van Tridentijnse standaards juist soms ook weer eenvoudiger. Tegelijkertijd speelt juist de ook door Trente benadrukte centrale positie van de diocesane bisschop een belangrijke rol bij het schisma tussen de Kerk van Utrecht en de Kerk van Rome in 1723/24 en de wellicht meest vurige aanname van Tridentijnse theologie komt, paradoxaal genoeg, juist hierna, op het tweede provinciaal concilie van Utrecht in 1763. Een proces van her-receptie kwam echter een kleine honderd jaar hierna op gang naar aanleiding van de invoering van een tweede bisschoppelijke hiërarchie in Nederland die het schisma tussen Utrecht en Rome bevestigde als ook vanwege de dogmatisering van de onbevleete ontvangenis van Maria in 1854 (*Ineffabilis Deus*) en de daaropvolgende dogmatisering van de pauselijke onfeilbaarheid *ex cathedra* en de pauselijke universele jurisdictie (*Dei Filius*, 1870). Zoals uit de bisschopsverklaring van 1889 blijkt, wordt het Concilie van Trente nu niet meer zonder meer geaccepteerd maar alleen in de mate waarin het overeenstemt met het geloof en de orde van de vroege kerk. Het

---

³⁸ Zie: *Kerk en kerkelijke gemeenschap. Verslag van de internationale rooms-katholieke – oud-katholieke dialoogcommissie*, gepubliceerd in: *Kerkelijke documentatie* 37:9-10 (2009), 23-78, 29-30. [Zie: <http://www.kerkpleinamersfoort.nl/kerk/oudkatholiek/Kerkenkerkelijkegemeenschap.RKkerknInov2009pdf.pdf>]

springende punt is daarmee een herziening van het theologisch en ecclesiologisch uitgangspunt dat aan het einde van de 19de eeuw met nog meer nadruk in de vroege kerk gevonden wordt dan in de 17de en 18de eeuw, waar deze nadruk er ook was, maar nog niet zo principieel doorgetrokken werd. Deze bijstelling leidde tot een verdere receptie, c.q. her-receptie, van het Concilie van Trente (en daarmee ook van het eigen provinciaal concilie van 1763) en had ook belangrijke oecumenische consequenties voor de Kerk van Utrecht, met name in relatie tot de Orthodoxie en de Anglicaanse gemeenschap.³⁹ Ondanks deze bijstelling blijft de erfenis van het Concilie van Trente ook van belang voor de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, vanwege haar ontstaansgeschiedenis, vanwege blijvende invloed op kerkorde en liturgie, als ook vanwege een (bescheiden) heroverweging van de bijstelling van de tweede fase van de receptie in het kader van de dialoog tussen de Rooms- en Oud-Katholieke Kerken. Wat in het verloop van het schrijven van deze bijdrage ook duidelijk geworden is, tenminste aan de auteur, is dat de systematische studie van de receptie van het Concilie van Trente binnen de Kerk van Utrecht zonder meer een onderwerp is dat nog verdere studie waard is.

N.B. Het 125-jarig bestaan van de Unie van Utrecht van Oud-Katholieke Kerken geeft in 2014 aanleiding tot verschillende bijeenkomsten. Daaronder valt de voorjaarsvergadering van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis op 15 maart in Utrecht [zie: www.vkonline.nl] en het internationale oud-katholiekencongres van 19-22 september, eveneens in Utrecht (zie: <http://www.okcongres2014.com/>)

Appendix: Die Utrechter Erklärung (24. September 1889)

In nomine ss. Trinitatis.

Johannes Heykamp, Erzbischof von Utrecht,

Casparus Johannes Rinkel, Bischof von Haarlem,

---

³⁹ Over deze dialogen zie: Smit, *Ecclesiologies*, en idem, *Tradition in Dialogue*, 105-131.

Cornelius Diependaal, Bischof von Deventer,
Joseph Hubert Reinkens, Bischof der altkatholischen Kirche Deutschlands,
Eduard Herzog, Bischof der christkatholischen Kirche der Schweiz,

den vier und zwanzigsten September eintausend achthundert neun und achtzig, unter Anrufung des heiligen Geistes in der erzbischöflichen Wohnung zu Utrecht versammelt, erlassen nachfolgende Erklärung

An die katholische Kirche.

Infolge einer Einladung des mitunterzeichneten Erzbischofs von Utrecht zu einer Besprechung versammelt, haben wir beschlossen, fortan von Zeit zu Zeit zur Berathung gemeinsamer Angelegenheiten, unter Zuziehung unserer Gehülfen, Rätthe und Theologen, zusammen zu kommen.

Wir halten es für angemessen, bei dieser ersten Zusammenkunft die kirchlichen Grundsätze, nach welchen wir bisher unser bischöfliches Amt verwaltet haben und auch in Zukunft verwalten werden und welche wir in Einzel-Erklärungen auszusprechen wiederholt Gelegenheit gehabt haben, in einer gemeinsamen Erklärung kurz zusammenzufassen.

1. Wir halten fest an dem altkirchlichen Grundsatz, welchen Vincentius von Lerinum in dem Satze ausgesprochen hat: *Id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est; hoc est etenim vere proprieque catholicum.* Wir halten darum fest an dem Glauben der alten Kirche, wie er in den ökumenischen Symbolen und in den allgemein anerkannten dogmatischen Entscheidungen der ökumenischen Synoden der ungetheilten Kirche des ersten Jahrtausends ausgesprochen ist.

2. Als mit dem Glauben der alten Kirche in Widerspruch stehend und die altkirchliche Verfassung zerstörend verwerfen wir die vatikanischen Dekrete vom 18. Juli 1870 über die Unfehlbarkeit und den Universal-Episkopat oder die kirchliche Allgewalt des römischen Papstes. Das hindert uns aber nicht, den historischen Primat anzuerkennen, wie denselben mehrere ökumenische Concilien und die Väter der alten Kirche dem Bischof von Rom als dem *primus inter pares* zugesprochen haben mit Zustimmung der ganzen Kirche des ersten Jahrtausends.

3. Wir verwerfen auch als in der heiligen Schrift und der Überlieferung der ersten Jahrhunderte nicht begründet die Erklärung Pius IX. vom Jahre 1854 über die unbefleckte Empfängnis Mariä.

4. Was die anderen in den letzten Jahrhunderten von dem römischen Bischof erlassenen dogmatischen Dekrete, die Bullen Unigenitus, Auctorem fidei, den Syllabus von 1864 u.s.w. betrifft, so verwerfen wir dieselben, soweit sie mit der Lehre der alten Kirche in Widerspruch stehen, und erkennen sie nicht als massgebend an. Überdies erneuern wir alle diejenigen Proteste, welche die alte katholische Kirche von Holland in früherer Zeit bereits gegen Rom erhoben hat.

5. Wir nehmen das Concil von Trient nicht an in seinen Entscheidungen, welche die Discip-
lin betreffen, und wir nehmen seine dogmatischen Entscheidungen nur insoweit an, als sie mit der Lehre der alten Kirche übereinstimmen.

6. In Erwägung, dass die heilige Eucharistie in der katholischen Kirche von jeher den wahren Mittelpunkt des Gottesdienstes bildet, halten wir es für unsere Pflicht, auch zu erklären, dass wir den alten katholischen Glauben von dem heiligen Altarsakramente unversehrt in aller Treue festhalten, indem wir glauben, dass wir den Leib und das Blut unseres Herrn Jesu Christi selbst unter den Gestalten von Brod und Wein empfangen.

Die eucharistische Feier in der Kirche ist nicht eine fortwährende Wiederholung oder Erneuerung des Sühnopfers, welches Christus ein für allemal am Kreuze dargebracht hat; aber ihr Opfercharakter besteht darin, dass sie das bleibende Gedächtniss desselben ist und eine auf Erden stattfindende reale Vergegenwärtigung jener Einen Darbringung Christi für das Heil der erlösten Menschheit, welche nach Hebr. IX, 11,12 fortwährend im Himmel von Christus geleistet wird, indem er jetzt in der Gegenwart Gottes für uns erscheint. (Hebr. IX, 24.)

Indem dies der Charakter der Eucharistie bezüglich des Opfers Christi ist, ist sie zugleich ein geheiligtes Opfermahl, in welchem die den Leib und das Blut des Herrn empfangenden Gläubigen Gemeinschaft miteinander haben. (I. Kor. X, 17.)

7. Wir hoffen, dass es den Bemühungen der Theologen gelingen wird, unter Festhaltung an dem Glauben der ungetheilten Kirche, eine Verständigung über die seit den Kirchenspaltungen entstandenen Differenzen zu erzielen. Wir ermahnen die unserer Leitung unterstellten Geistlichen, in der Predigt und bei dem Unterrichte die wesentlichen christlichen Glaubenswahrheiten, zu welchen sich die kirchlich getrennten Confessionen gemeinsam bekennen, in erster Linie zu betonen, bei der Besprechung der noch vorhandenen Gegensätze jede Verletzung der Wahrheit und der Liebe sorgfältig zu vermeiden und die Mitglieder unserer Gemeinden durch Wort und Beispiel anzuleiten, Andersgläubigen gegenüber sich so zu verhalten, wie es dem Geiste Jesu Christi entspricht, der unser aller Erlöser ist.

8. Durch treues Festhalten an der Lehre Jesu Christi, unter Ablehnung aller durch die Schuld der Menschen mit derselben vermischten Irrthümer, aller kirchlichen Missbräuche und hierarchischen Bestrebungen, glauben wir am erfolgreichsten dem Unglauben und der religiösen Gleichgültigkeit, dem schlimmsten Übel unserer Zeit, entgegen zu wirken.

Gegeben zu Utrecht, 24. September 1889.

Johannes Heykamp.

Casparus Johannes Rinkel.

Cornelis Diependaal.

Joseph Hubert Reinkens.

Eduard Herzog..

